مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

مع

مسافر

اقبالؒ

(جملہ حقوق مع حقِ ترجمہ بحق مُنیرہ بیگم صلاح الدین سلمہا دخترِ نیک اخترِ علامہ سر محمد اقبال محفوظ ہیں)

○

طبعِ اوّل، ۱۹۳۶ء — دو ہزار

طبعِ دوم، ۱۹۴۴ء — دو ہزار

طبعِ سوم، ۱۹۴۷ء — پانچ ہزار

طبعِ چہارم، ۱۹۵۸ء — دو ہزار

طبعِ پنجم، ۱۹۶۴ء — دو ہزار

(زیرِ نگرانی چوہدری محمد حسین ایم اے)

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

فہرستِ مضامین

بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است

زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است

بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است

گماں مبر کہ خرد را حساب و میزاں نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر — کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب — خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں درمیانِ سینہ اش — جامِ جم شرمندہ از آئینہ اش

از نئے آں نے نوازِ پاک زاد — باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جانہا محرمِ اسرار شد — خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند — بند ہائے کہنہ را بکشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ — کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست — ہر کہن بتخانہ را باید شکست

اُمتاں را زندگی جذبِ درون / کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

ہیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد / بے جنونِ ذوفنوں کارے نکرد

مومن از عزم و توکّل قاہر است / گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او باز میداند ز شر / از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریز ریز / در گریبانش ہزاراں رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردۂ / کہنگی را از تماشا بردۂ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش / در میانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست / دینِ او جز حبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است / فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد / پس ندید الّا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل باکس نداد

بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِ شیری را نہ فہمد گاو میش | جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے | گرچہ باشد پادشاہِ رُوم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد | بہ کہ مردے ناکسے او را خرد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس | بوریا بافانِ اطلس ناشناس

اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود | سوزد از تاثیرِ او جاں در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا

بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنیٔ دین و سیاست باز گوے | اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

وغم خور و نانِ غم افزایاں مخور (رومی) زانکه عاقل غم خورد کودک شکر،

خرقه خود بار است بر دوشِ فقیر　　چوں صبا جز بوئے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیہم ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیدہ نیست　　روحِ مومن ہیچ میدانی کہ چیست

قطرۂ شبنم کہ از ذوقِ نمود　　عقدۂ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست　　رخت خویش از خلوتِ افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایاں نکرد　　خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچۂ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

اے امیرِ خاور اے مہرِ منیر
می کنی ہر ذرّہ را روشن ضمیر

از تو این سوز و سرور اندر وجود
از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لالہ را سوزِ درون از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خون از فیضِ تست

نرگسان صد پردہ را بر می درد
تا نصیبے از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مراد آوردۂ
ہر شجر را نخلِ سینا کردۂ

نرگسان : مزید علیہ نرگس

تو فروغِ صبح و من پایانِ روز　　در ضمیرِ من چراغے بر فروز
تیرہ خاکم را سراپا نور کن　　در تجلّی ہائے خود مستور کن
تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق　　بر فروزم سینۂ احرارِ شرق
از نوائے پختہ سازم خام را　　گردشِ دیگر دہم ایّام را
فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ　　از سرودِ من بگیرد آب و رنگ
زندگی از گرمیِ ذکر است و بس　　حرّیت از عفّتِ فکر است و بس
چوں شود اندیشۂ قومے خراب　　ناسرہ گردد بدستش سیمِ ناب
میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم　　در نگاہِ او کج آید مستقیم
بر کراں از حرب و ضرب کائنات　　چشمِ او اندر سکون بیند حیات

ناسرہ: کھوٹی

موج از دریاش کم گردد بلند　　گوہرِ او چوں خزف نا ارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر

بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

تطہیر: پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوّت حکمِ حق جاری کند	پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند
در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر	غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خام را	تازہ غوغائے دہد ایّام را
درسِ اوﷲ بس باقی ہوس	تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک	در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنیٔ جبریل و قرآن است او	فطرۃ اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ ذوفنوں	از ضمیرش امتے آید بروں

پشتِ پا زدن: ٹھکرا دینا

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج
بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج

از نگاہش فرودیں خیزد ز دے
دُرد ہر خُم تلخ تر گردد زمے

اندر آہِ صبحگاہِ او حیات
تازہ از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب
در نگاہِ او پیامِ انقلاب

درسِ لَا خَوْفٌ عَلَیْہِم می دہد
تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش
در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمیدانم چہ افسوں می کند
روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را دُر کند
حکمتِ او ہر تہی را پُر کند

لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ : تلمیح بآیۂ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

بندهٔ درمانده را گوید که خیز　　هر کهن معبود را کن ریز ریز

مردِ حق! افسونِ ایں دیرِ کهن　　از دو حرفِ رَبِّیَ الْاَعْلٰی شکن

فقر خواهی از تهیدستی منال　　عافیت در حال و نے در جاه و مال

صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد　　نے زر و سیم و قماشِ سرخ و زرد

بگذر از کاؤس و کَے اے زنده مرد　　طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد

از مقامِ خویش دور افتادهٔ　　کرگسی کم کن که شاهین زادهٔ

مرغکے اندر شاخسارِ بوستاں　　بر مرادِ خویش بندد آشیاں

تو که داری فکرتِ گردوں مسیر　　خویش را از مرغکے کمتر مگیر

دیگر ایں نُه آسماں تعمیر کن　　بر مرادِ خود جهاں تعمیر کن

چوں فنا اندر رضائے حق شود　　بندهٔ مومن قضائے حق شود

چار سوئے با فضائے نیلگون
از ضمیرِ پاکِ او آید برون

در رضائے حق فنا شو چون سلف
گوہرِ خود را برون آر از صدف

در ظلامِ این جہانِ سنگ و خشت
چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب
ہم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاہری است
انتہائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود
او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا الٰہ
جز بکامِ او نہ گردد مہر و مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دیں کردم عیاں حکمتِ اربابِ کیں را ہم بداں
حکمتِ اربابِ کیں مکر است و فن مکر و فن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!
حکمتے از بندِ دیں آزادۂ از مقامِ شوق دور افتادۂ
مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!
شیخِ ملت با حدیثِ دلنشیں بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں
از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم
وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر
می شود در علم و فن صاحب نظر از وجودِ خود نگردد باخبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سترد
در ضمیرش آرزوہا زاد و مُرد

بے نصیب آمد ز اولادِ غیور
جاں بہ تن چوں مردۂ در خاکِ گور

از حیا بیگانہ پیرانِ کہن
نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن

در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات
مردہ زایند از بطونِ اُمّہات

دخترانِ او بزلفِ خود اسیر
شوخ چشم و خود نما و خردہ گیر

ساختہ، پرداختہ، دل باختہ
ابرواں مثلِ دو تیغِ آختہ

ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر
سینۂ ماہی بموج اندر نگر

ملتے خاکسترِ او بے شرر
صبحِ او از شامِ او تاریک تر

ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ
کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

بطون: جمع بطن، پیٹ
اُمّہات: جمع اُمّ، مادر

منعمانِ او بخیل و عیش دوست غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوّتِ فرماں روا معبودِ او در زیانِ دین و ایماں سودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست روزگارش نقشِ یک فردا نہ بست

از نیاگاں دفترے اندر بغل الاماں از گفتہ ہائے بے عمل!

دینِ او عہدِ وفا بستن بغیر یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آہ قومے دل ز حق پرداختہ
مُرد و مرگِ خویش را نشناختہ

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ

نکتہ می گویم از مردانِ حال
اُمّتاں را لَا جلال اِلَّا جمال

لَا و اِلَّا احتسابِ کائنات
لَا و اِلَّا فتح بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نوں
حرکت از لَا زاید از اِلَّا سکوں

تا نہ رمزِ لَا اِلٰہ آید بدست
بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لَاست
ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملّتے کز سوزِ او یک دم تپید
از گِلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لَا گفتن حیات
تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست
در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زندہ مرد | می کند صد رہ نشیں را رہ نورد
بندہ را با خواجہ خواہی در ستیز؟ | تخمِ لا در مشتِ خاکِ او بریز
ہر کرا ایں سوز باشد در جگر | ہوشش از ہولِ قیامت بیشتر
لا مقامِ ضربہائے پے بہ پے | ایں غوِ رعد است نے آوازِ نے

ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا بروں آئی ز گردابِ وجود

با تو می گویم ز ایامِ عرب | تا بدانی پختہ و خامِ عرب
ریزہ ریزہ از ضربِ او لات و منات | در جہات آزاد از بندِ جہات
ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او | قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

غوِ رعد: بجلی کی کڑک

گاه دشت از برق و بارانش بلرزد   گاه بحر از زور طوفانش بلرزد

غلغلے در آتشِ او مثلِ خس   ایں ہمه ہنگامۂ لا بود و بس

اندریں دیرِ کہن پیہم تپید   تا جہانے تازه آمد پدید

بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست   ہر چه ہست از تخم ریزیہائے اوست

اینکه شمعِ لاله روشن کرده اند   از کنارِ جوئے او آورده اند

لوحِ دل از نقشِ غیر الله شُست

از کفِ خاکش دو صد ہنگامه رُست

ہم چناں بینی که در دورِ فرنگ   بندگی با خواجگی آمد بجنگ

روس را قلب و جگر گردیده خوں   از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں

آں نظامِ کہنه را برہم زد است   تیز نیشے بر رگِ عالم زد است

کردہ‌ام اندر مقاماتش نگہ ‏ ‏ ‏ لا سلاطیں، لا کلیسا، لا اِلٰہ

فکرِ او در تندِ بادِ لا بماند ‏ ‏ ‏ مرکبِ خود را سوئے اِلّا نراند

آیدش روزے کہ از زورِ جنوں ‏ ‏ ‏ خویش را زیں تند باد آرد بروں

در مقامِ لا نیاساید حیات ‏ ‏ ‏ سوئے اِلّا می خرامد کائنات

لا و اِلّا سازو برگِ اُمّتاں ‏ ‏ ‏ نفیِ بے اثبات مرگِ اُمّتاں

در محبت پختہ کے گردد خلیل ‏ ‏ ‏ تا نگردد لا سوئے اِلّا دلیل

اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن ‏ ‏ ‏ نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن

ایں کہ می بینی نیرزد با دو جو ‏ ‏ ‏ از جلالِ لا اِلٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا ست

جملہ موجودات را فرمانرواست

دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل — یک نگاہِ راہ بیں، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است — بر دو حرفِ لاالٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر — بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست — ما امینیم ایں متاعِ مصطفیٰ است

فقر بر کرّوبیاں شبخوں زند — بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا — از زجاج الماس می سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم — مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

نوامیس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گرچہ اندر بزم کم گوید سخن / یک دمِ او گرمیِ صد انجمن
بے پراں را ذوقِ پروازے دہد / پشّہ را تمکینِ شہبازے دہد
با سلاطیں در فتد مردِ فقیر / از شکوہِ بوریا لرزد سریر
از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر / وا رہاند خلق را از جبر و قہر
می نگیرد جز بآں صحرا مقام / کاندرو شاہیں گریزد از حمام
قلبِ او را قوت از جذب و سلوک / پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک
آتشِ ما سوزناک از خاکِ او / شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او
بر نیفتد ملّتے اندر نبرد / تا درو باقیست یک درویشِ مرد
آبروئے ما ز استغنائے اوست / سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست
خویشتن را اندر ایں آئینہ بیں / تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر

قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مؤمناں را گفت آں سلطانِ دیں — مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں
الاماں از گردشِ نُہ آسماں — مسجدِ مومن بدستِ دیگراں
سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش — تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش
اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو — ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او
راکبش بودن از و وارستن است — از مقامِ آب و گل برجستن است
صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل — باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآب کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نشد این معنیٔ مشکل مرا | شاہیں از افلاک بگریزد چرا

وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد | مرغکے از چنگِ او نامد بدرد

در کنامے ماند زار و سرنگوں
پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود | نے رباب و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات | بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و در است | فقرِ مومن لرزۂ بحر و بر است!

زندگی آں را سکونِ غار و کوہ | زندگی ایں را ز مرگِ با شکوہ!

آں خدا را جستن از ترکِ بدن | ایں خودی را بر فسانِ حق زدن

آں خودی را کشتن و واسوختن | ایں خودی را چوں چراغ افروختن

کنام : باز کے رہنے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر   از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریاں گرمیٔ بدر و حنین   فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسین رضؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند

آں جلال اندر مسلمانی نماند

واۓ ما اے واۓ ایں دیرِ کہن   تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بپرداز اے جواں   ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن   اے مسلماں مردن است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را   جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفیٰؐ خود را زند

تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زاں قومے کہ از پا بر فتاد میر و سلطاں زاد و درویشے نزاد

داستانِ او مپرس از من کہ من چوں بگویم آنچہ ناید در سخن

در گلویم گریہ ہا گردد گرہ ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ

مسلمِ ایں کشور از خود ناامید عمرہا شد با خدا مردے ندید

لاجرم از قوتِ دیں بدظن است کاروانِ خویش را خود رہزن است

از سہ قرن ایں اُمّتِ خوار و زبوں زندہ بے سوز و سرورِ اندروں

پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق مکتب و ملائے او محرومِ شوق

زشتیِ اندیشہ او را خوار کرد افتراق او را ز خود بیزار کرد

تا نداند از مقام و منزلش مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

قرن : صدی   افتراق : پراگندگی

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر / خستہ و افسردہ و حق ناپذیر
بندۂ رد کردۂ مولاست او / مفلس و قلّاش و بے پرواست او
نے بکف مالے کہ سلطانے برد / نے بدل نورے کہ شیطانے برد
شیخِ او لُردِ فرنگی را مرید / گرچہ گوید از مقامِ بایزید
گفت دیں را رونق از محکومی است / زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمُرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد / می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!
عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد / از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا معرّب

سوزِ او تا از میانِ سینہ رفت
جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

باطنِ این عصر را نشناختی
دادِ اول خویش را درباختی

تا دماغِ تو بہ پیچاکش فتاد
آرزوئے زندہ در دل نزاد

احتسابِ خویش کن از خود مرو
یک دو دم از غیرِ خود بیگانہ شو

تا کجا این خوف و وسواس و ہراس
اندر این کشور مقامِ خود شناس

این چمن دارد بسے شاخِ بلند
بر نگونِ شاخ آشیانِ خود مبند

نغمہ داری در گلو اے بے خبر
جنسِ خود بشناس و با زاغان مپر

خویشتن را تیزیِ شمشیر دہ
باز خود را در کفِ تقدیر دہ

اندرونِ تست سیلِ بے پناہ
پیشِ او کوہِ گران مانندِ کاہ

داد اول الخ: یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

سیل را تمکین زنا آسودن است — یک نفس آسودنش نابودن است

من نه مُلّا، نے فقیہہِ نکتہ ور — نے مرا از فقر و درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام — پختہ من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم دادہ اند — یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر

بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

تمکیں : وقار، شان و شوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لَا تَخَفْ — ما بمیداں سر بجیب او سر بکف

مردِ حُر از لَا اِلٰہ روشن ضمیر — می نہ گردد بندۂ سلطان و میر

مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد — مردِ حُر بارے برد خارے نخورد

پائے خود را آنچناں محکم نہد — نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد

جانِ او پایندہ تر گردد ز موت — بانگ تکبیرش بروں از حرف و صوت

ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج — گیرد آں درویش از سلطاں خراج

گرمئ طبعِ تو از صہبائے اوست — جوئے تو پروردۂ دریائے اوست

لَا تَخَفْ: تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاهاں در قباهای حریر   زرد رو از سهمِ آں عریاں فقیر

سرِّ دیں ما را خبر او را نظر   او درونِ خانه ما بیرونِ در

ما کلیسا دوست! ما مسجد فروش!   او ز دستِ مصطفےٰ پیمانه نوش

نے مغاں را بندهٔ نے ساغر بدست   ما تهی پیمانه او مستِ الست

چهرهٔ گل از نمِ او احمر است   ز آتشِ ما دودِ او روشن‌تر است!

دارد اندر سینه تکبیرِ اُمم   در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم

قبلهٔ ما گه کلیسا گاه دیر   او نخواهد رزقِ خویش از دستِ غیر

ما همه عبدِ فرنگ او عبدهٗ   او نه گنجد در جهانِ رنگ و بو

صبح و شامِ ما به فکرِ ساز و برگ   آخرِ ما چیست؟ تلخیهائے مرگ!

در جهانِ بے‌ثبات او را ثبات   مرگ او را از مقاماتِ حیات!

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل — گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل

کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن — او ہمہ کردار و کم گوید سخن

ما گدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست — فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست

ما پرِ کاہے اسیرِ گردباد — ضربش از کوہِ گراں جوئے کشاد

محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو — خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو

شکوہ کم کن از سپہرِ گردگرد — زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد

صحبت از علمِ کتابی خوشتر است — صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است

مردِ حُر دریائے ژرف و بیکراں — آب گیر از بحر و نے از ناوداں

سینۂ ایں مردمی جوشد چو دیگ — پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

ژرف: عمیق، گہرا — ناوداں: پرنالہ

روزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن — ہم چو بادِ فرودیں اندر چمن

روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش — گورِ خود می کند واز شمشیرِ خویش!

اے سرت گردم گریز از ما چو تیر — دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر

می نروید تخمِ دل از آب و گل — بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندر ایں عالم نیرزی با خسے

تا نیاویزی بدامانِ کسے!

در اسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم | خویش را در حرفِ او وا سوختم
مال را گر بہرِ دیں باشی حمول (رومی) | نعم مالٌ صالحٌ گوید رسولؐ
گر نداری اندر ایں حکمت نظر | تو غلام و خواجہ تو سیم و زر
از تہی دستاں کشادِ امتاں | از چنیں منعم فسادِ امتاں
جدت اندر چشمِ او خوار است و بس | کہنگی را او خریدار است و بس
در نگاہش ناصواب آمد صواب | ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نعم مالٌ صالحٌ : حدیثِ نبوی ، مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے ، تو وہ مال صالح ہے ۔

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد   آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے   بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ و نے در سبوست   کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں درویش زیست

در چنیں عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال   بر جماعت زیستن گردد وبال

آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست   چشمِ او ینظر بنور اللہ نیست

او نداند از حلال و از حرام   حکمتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیثِ نبویؐ کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔

اُمّتے بر اُمّتے دیگر چرد　　دانہ این می کارد آن حاصل برد

از ضعیفان نان ربودن حکمت است　　از تنِ شان جان ربودن حکمت است

شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است　　پردۂ آدم دری سوداگری است

این بنوک این فکرِ چالاک یہود　　نورِ حق از سینۂ آدم ربود

تا تہ و بالا نہ گردد این نظام

دانش و تہذیب و دین سودائے خام

آدمی اندر جہانِ خیر و شر　　کم شناسد نفعِ خود را از ضرر

کس نداند زشت و خوب کار چیست　　جادۂ ہموار و ناہموار چیست

بنوک: بنک کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے۔

شرع برخیزد ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات
گر جہاں داند حرامش را حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام
نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — با نگاہے دیگرے او را نگر
حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است
از فراق است آرزوہا سینہ تاب — تو نمانی چوں شود او بے حجاب
از جدائی گرچہ جاں آید بلب — وصلِ او کم جو رضائے او طلب
مصطفیٰ داد از رضائے او خبر — نیست در احکامِ دیں چیزے دگر
تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریا است — فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست
حکمِ سلطاں گیر و از حکمش منال — روزِ میداں نیست وزِ قیل و قال

اعماق: جمع عمق، گہرائی

تا توانی گردن از حکمش مپیچ
تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحْسَنَ التقویم شو
وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والا صفات
شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں
جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی، دینِ تو مجبوری است
ایں چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار
بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن
مردِ حق شو بر ظن و تخمیں متن

اَحْسَنَ التقویم : تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف ، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجودِ انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پہ ہوئی ہے ۔

این پری از شیشهٔ اسلافِ ماست	باز صیدش کن که او از قافِ ماست

لیکن از تهذیبِ لادینی گریز	زانکه او با اہلِ حق دارد ستیز

فتنه ها این فتنه پرداز آورد	لات و عزّیٰ در حرم باز آورد

از فسونش دیدهٔ دل نابصیر	روح از بے آبیِ او تشنه میر!

لذتِ بیتابی از دل می برد	بلکه دل زین پیکرِ گل می برد

کهنه دزدے غارتِ او برملاست

لاله می نالد که داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور	باز گویم آنچه گفتم در زبور

"مُردن و هم زیستن اے نکته رس

این همه از اعتبارات است و بس"

مردِ کر سوزِ نوا را مردہ
لذّتِ صوت و صدا را مردہ
پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زندہ در گور است کور
روح با حق زندہ و پایندہ است
ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ است
آنکہ حیٌّ لَایَمُوْت آمد حق است
زیستن با حق حیاتِ مطلق است
ہر کہ بے حق زیست جز مردار نیست
گرچہ کس در ماتمِ او زار نیست"

بر خور از قرآں اگر خواہی ثبات — در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات

می دہد مارا پیامِ لاتخف — می رساند بر مقامِ لاتخف

قوتِ سلطان و میر از لا الٰہ — ہیبتِ مردِ فقیر از لا الٰہ

تا دو تیغِ لا و اِلّا داشتیم — ماسوی اللہ را نشاں نگذاشتیم!

خاوراں از شعلۂ من روشن است — اے خنک مردے کہ در عصرِ من است

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر — بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر!

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام — شرحِ رمزِ صبغۃ اللہ گفتہ ام

با مسلماناں غمے بخشیدہ ام — کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ — عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟ — با مسلماں حرفِ پُرسوزے کہ گفت؟

ہمچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت
تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم و اسوختم
آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند
سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا الٰہ
در شرابِ من سرورِ لا الٰہ

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست
جوئے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام
تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام!

مثنوی
مسافر

اقبال

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نادرِ افغاں شہِ درویش خو
رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملت محکم از تدبیرِ او
حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او

چوں ابوذر خود گداز اندر نماز
ضربتش ہنگامِ کیں خارا گداز!

عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد!
عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد!

از غمِ دیں در دلش چوں لالہ داغ
در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاہش مستیِ اربابِ ذوق
جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگہ
ہر دو گوہر از محیطِ لا الٰہ!

فقر و شاہی وارداتِ مصطفےٰ ست!
این تجلیہائے ذاتِ مصطفےٰ ست!

این دو قوت از وجودِ مومن است | این قیام و آں سجودِ مومن است

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست | فقر را در خوں تپیدن آبروست

فقرِ نادر آخر اندر خوں تپید | آفریں بر فقرِ آں مردِ شهید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام | در طوافِ مرقدش نرمک خرام

شاہ در خواب است پا آہستہ نہ | غنچہ را آہستہ تر بکشا گرہ

از حضورِ او مرا فرماں رسید | آنکہ جانِ تازہ در خاکم دمید

سوختیم از گرمئ آوازِ تو
اے خوش آں قومے کہ داند رازِ تو
از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم ایں نواہا از کجاست!

ای بآغوشِ سحابِ ما چو برق
روشن و تابنده از نورِ تو شرق
یک زمان در کوهسارِ ما درخش
عشق را باز آن تب و تابی بخش
تا کجا در بندها باشی اسیر
تو کلیمی راهِ سینائی بگیر!

طی نمودم باغ و راغ و دشت و در — چون صبا بگذشتم از کوه و کمر
خیبر از مردانِ حق بیگانه نیست — در دلِ او صد هزار افسانه ایست!
جاده کم دیدم ازو پیچیده تر — یاوه گردد در خم و پیچش نظر
سبزه در دامانِ کهسارش مجوی — از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوی

سرزمینے کبکِ او شاہین مزاج — آہوئے او گیرد از شیراں خراج!

در فضایش جرّہ بازاں تیز چنگ — لرزہ بر تن از نہیبِ شاں پلنگ!

لیکن از بے مرکزی آشفتہ روز — بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فرِّ بازاں نیست در پروازِ شاں — از تدرواں پست تر پروازِ شاں!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات — روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود، ایں در قیام — کاروبارش چوں صلوٰتِ بے امام!

ریزہ ریزہ از سنگِ او مینائے او

آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

ای ز خود پوشیدہ خود را باز یاب / در مسلمانی حرام است این حجاب!

رمزِ دینِ مصطفےٰ دانی کہ چیست / فاش دیدن خویش را شاہنشہی است!

چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش / زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش

آں مسلمانے کہ بیند خویش را / از جہانے برگزیند خویش را

از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست / تیغ لاموجود الا اللہ اوست

در مکان و لامکاں غوغائے او / نُہ سپہر آوارہ در پہنائے او

تا دلش سرّے ز اسرارِ خداست / حیف اگر از خویشتن ناآشناست

بندۂ حق وارثِ پیغمبراں / او نگنجد در جہانِ دیگراں

تا جهانے دیگرے پیدا کند — این جهانِ کهنه را برهم زند

زنده مرد از غیرِ حق دارد فراغ — از خودی اندر وجودِ او چراغ!

پائے او محکم برزمِ خیر و شر — ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر

صبحش از بانگے که برخیزد ز جاں — نے ز نورِ آفتابِ خاوراں!

فطرتِ او بے جهات اندر جهات — او حریم و در طوافش کائنات

ذرّه از گردِ رهش آفتاب — شاهد آمد بر عروجِ او کتاب

فطرتِ او درا کشاد از ملت است! — چشمِ او روشن سواد از ملت است!

اندکے گم شو بقرآن و خبر — باز اے نادان بخویش اندر نگر

در جهاں آوارهٔ بیچارهٔ — وحدتے گم کردهٔ صد پارهٔ

بندِ غیر الله اندر پائے تست — داغم از داغے که در سیمائے تست

میر خیلؔ! از مکرِ پنہانی بترس — از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

ز آتشِ مردانِ حق می سوزمت — نکتۂ از پیرِ رومؔ آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر

مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر

گل مخور گل را مخر گل را مجو

زانکہ گل خوار است دائم زرد رو

دل بجو تا جاوداں باشی جواں

از تجلی چہرہ ات چوں ارغواں

بندہ باش و بر زمیں رو چوں سمند

چوں جنازہ نے کہ بر گردن برند!"

شکوہ کم کن از سپہرِ لاجورد جز بگردِ آفتابِ خود مگرد

از مقامِ ذوق و شوق آگاہ شو ذرّۂ بے صیادِ مہر و ماہ شو!

عالمِ موجود را اندازہ کن در جہاں خود را بلند آوازہ کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است اندریں عالم حیات از وحدت است

درگذر از رنگ و بوہائے کہن پاک شو از آرزوہائے کہن

ایں کہن ساماں نیرزد با دو جو نقشبندِ آرزوئے تازہ شو

زندگی بر آرزو دارد اساس خویش را از آرزوئے خود شناس

چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو مشتِ خاکے لالہ خیز از آرزو

ہر کہ تخمِ آرزو در دل نہ کشت پائمالِ دیگراں چوں سنگ و خشت!

آرزو سرمایۂ سلطان و میر آرزو جامِ جہاں بینِ فقیر

آب و گل را آرزو آدم کند | آرزو ما را ز خود محرم کند
چوں شرر از خاکِ ما بر می جہد | ذرہ را پہنائے گردوں می دہد!
پورِ آذر کعبہ را تعمیر کرد | از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می شود به شهرِ کابل و حاضر میشود بحضورِ اعلیحضرت شهید رح

شهرِ کابل! خطۂ جنّت نظیر
آبِ حیواں از رگِ تاکش بگیر!

چشمِ صائبؔ از سوادش سرمہ چیں
روشن و پائندہ باد آں سرزمیں

در ظلامِ شب سمن زارش نگر
بر بساطِ سبزہ می غلطد سحر!

آں دیارِ خوش سواد آں پاک بوم
بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم

آبِ او براق و خاکش تابناک
زندہ از موجِ نسیمش مردہ خاک

° مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید

"خوشا وقتی کہ چشم از سوادش سرمہ چیں گردد"

ناید اندر حرف و صوت اسرارِ او — آفتابان خفته در کهسارِ او

ساکنانش سیر چشم و خوش گہر — مثلِ تیغ از جوہرِ خود بے خبر

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست — زائراں را گردِ راہش کیمیاست

شاہ را دیدم دراں کاخِ بلند — پیشِ سلطانے فقیرے دردمند

خلقِ او اقلیمِ دلہا را کشود — رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر — بے نوا مردے بدربارِ عمر رض

جانم از سوزِ کلامش در گداز — دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش — سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار — دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر — از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاهش روزگارِ شرق و غرب — حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شهریارے چوں حکیماں نکته داں — رازدانِ مد و جزرِ امتاں

پرده ها از طلعتِ معنی کشود — نکته هائے ملک و دیں را وانمود

گفت از آں آتش که داری در بدن — من ترا دانم عزیزِ خویشتن

هر که او را از محبت رنگ و بوست — در نگاهم هاشم و محمود اوست

در حضورِ آں مسلمانِ کریم — هدیه آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم ایں سرمایهٔ اهلِ حق است — در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو هر ابتدا را انتهاست — حیدرؓ از نیروئے او خیبر کشاست

نشّهٔ حرفم بخونِ او دوید — دانه دانه اشک از چشمش چکید

گفت نادر در جهاں بیچاره بود — از غمِ دین و وطن آواره بود

کوہ و دشت از اضطرابم بیخبر ۔۔۔ از غمانِ بے حسابم بیخبر
نالہ با بانگِ ہزار آمیختم ۔۔۔ اشک با جوئے بہار آمیختم

غیرِ قرآں غمگسارِ من نہ بود
قوتش ہر باب را بر من کشود"

گفت گوئے خسروِ والا نژاد ۔۔۔ باز با من جذبۂ سرشار داد
وقتِ عصر آمد صدائے الصّلوٰت ۔۔۔ آں کہ مومن را کند پاک از جہات
انتہائے عاشقاں سوز و گداز ۔۔۔ کردم اندر اقتدائے او نماز

راز ہائے آں قیام و آں سجود
جز بہ بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بتاں را ہزار بار آراست
من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است
درفشِ ملّتِ عثمانیاں دوبارہ بلند
چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!
خوشا نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا
کہ ایں زمیں ز طلسمِ فرنگ آزاد است!

هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است

که آن عجوزه عروسِ هزار داماد است،

درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونین را

که من فقیرم و این دولتِ خداداد است!

اگرچه پیرِ حرم وردِ لاالٰه دارد

کجا نگاه که بُرّنده تر ز پولاد است!

سفر بہ غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوازشہائے سلطانِ شہید — صبح و شامم، صبح و شامِ روزِ عید
نکتہ سنجِ خاوراں ہندی فقیر — میہمانِ خسروِ کیواں سریر!
تا ز شہرِ خسروی کردم سفر — شد سفر بر من سبک تر از حضر
سینہ بکشادم بآں بادے کہ پار — لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار
آہ! غزنی آں حریمِ علم و فن — مرغزارِ شیر مردانِ کہن
دولتِ محمود را زیبا عروس — از حنابندانِ او دانائے طوس!
خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی — از نوائے او دلِ مرداں قوی
آں حکیمِ غیب، آں صاحب مقام — تُرکِ جوشِ رومی از ذکرش تمام

من ز پیدا او ز پنهان در سرور — هر دو را سرمایه از ذوقِ حضور

او نقاب از چهرهٔ ایمان گشود — فکرِ من تقدیرِ مومن وا نمود

هر دو را از حکمتِ قرآں سبق — او ز حق گوید من از مردانِ حق

در فضائے مرقدِ او سوختم — تا متاعِ ناله اندوختم

گفتم اے بینندهٔ اسرارِ جاں — بر تو روشن ایں جهان و آں جهاں

عصرِ ما وارفتهٔ آب و گل است — اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است

مومن از افرنگیاں دید آنچه دید — فتنه ہا اندر حرم آمد پدید

تا نگاهِ او ادب از دل نخورد — چشمِ او را جلوهٔ افرنگ برد

اے حکیمِ غیب امامِ عارفاں — پخته از فیضِ تو خامِ عارفاں

آنچه اندر پردهٔ غیب است گوے — بو که آبِ رفته باز آید بجوے

روحِ حکیم سنائیؒ از بہشتِ بریں
جواب می دہد

رازدانِ خیر و شر گشتم ز فقر
زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آں فقرے کہ داند راہ را
بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لاالٰہ
در تہِ شمشیر گوید لاالٰہ

فکرِ جاں کن چوں زناں بر تن متن
ہمچو مرداں گوئے در میداں فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل
قیمتِ او قطرۂ از خونِ دل

مومناں زیرِ سپہرِ لاجورد
زندہ از عشق اند نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟
ایں شعاعِ آفتابِ مصطفیٰؐ ست

زندۂ تا سوزِ او در جانِ تست ‏ ‏ ‏ ‏ این نگہ دارندۂ ایمانِ تست

باخبر شو از رموزِ آب و گل ‏ ‏ ‏ ‏ پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل

دل ز دین سرچشمۂ ہر قوت است ‏ ‏ ‏ ‏ دین ہمہ از معجزاتِ صحبت است

دین مجو اندر کتب اے بے خبر ‏ ‏ ‏ ‏ علم و حکمت از کتب دین از نظر

بوعلی دانندۂ آب و گل است ‏ ‏ ‏ ‏ بیخبر از خستگیہائے دل است

نیش و نوشِ بوعلی سینا بہل ‏ ‏ ‏ ‏ چارہ سازیہائے دل از اہلِ دل

مصطفیٰ بحر است و موجِ او بلند ‏ ‏ ‏ ‏ خیز و این دریا بجوئے خویش بند

مدتے بر ساحلش پیچیدۂ ‏ ‏ ‏ ‏ لطمہ ہائے موجِ او نادیدۂ!

یک زماں خود را بدریا در فگن ‏ ‏ ‏ ‏ تا روانِ رفتہ باز آید بہ تن

اے مسلمان جز براہِ حق مرو ‏ ‏ ‏ ‏ ناامید از رحمتِ عامے مشو

پردہ بگذار آشکارائی گزین	تا بہ لرزد از سجودِ تو زمین

دوشش دیدم فطرتِ بیتاب را	روحِ آن ہنگامۂ اسباب را

چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات	در نگاہِ او غیوبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز	آں بہم پیوستہ این ریزا ریز

گفتمش در جستجوے کیستی؟	در تلاشِ تار و پوے کیستی؟

گفت از حکمِ خداے ذوالمنن	آدمے نو سازم از خاکِ کہن

مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود	پے بہ پے تابید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لالہ داد	لا الٰہ اندر ضمیرِ او نہاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے	از بہارِ پاستان رنگیں ترے

ہر زماں تدبیرہا دارد رقیب	تا نگیری از بہارِ خود نصیب

بر درونِ شاخِ گل دارم نظر   غنچہ ہا را دیدہ ام اندر سفر!

لالہ را در وادی و کوہ و دمن   اندمیدن باز نتواں داشتن

بشنو و مردے کہ صاحب جستجو ہست

نغمہ را کو ہنوز اندر گلو ہست!

بر مزارِ سلطان محمود علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہا بے اختیار — آہ! آں شہرے کہ اینجا بود پار!
آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست — آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست
گنبدے! در طوفِ او چرخِ بریں — تربتِ سلطان محمود است ایں!
آنکہ چوں کودک لب از کوثر بشست — گفت در گہوارہ نامِ او نخست
برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او — دشت و در لرزندہ از یلغارِ او
زیرِ گردوں آیتِ اللہ آتشش — قدسیاں قرآں سرا بر تربتش
شوخیِ فکرم مرا از من ربود — تا نبودم در جہانِ دیر و زود
رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب — پردگیہا از فروغش بے حجاب

مہرِ گردوں از جلالش در رکوع | از شعاعش دوش می گردد طلوع!
وارہیدم از جہانِ چشم و گوش | فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش
شہرِ غزنیں! یک بہشتِ رنگ و بو | آبجو ہا نغمہ خواں در کاخ و کو
قصر ہائے او قطار اندر قطار | آسماں با قبہ ہایش ہم کنار
نکتہ سنجِ طوس را دیدم بہ بزم | لشکرِ محمود را دیدم بہ رزم
روحِ سیر عالمِ اسرار کرد | تا مرا شوریدۂ بیدار کرد
آں ہمہ مشتاقی و سوز و سرور | در سخن چوں رندِ بے پروا جسور
تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت | گفتگو ہا با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیِ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ بہر یک شعاعِ آفتاب | دارد اندر شاخ چندیں پیچ و تاب
چوں بہار او را کند عریان و فاش | گویدش جز یک نفس اینجا مباش!
ہر دو آمد یک دگر را ساز و برگ | من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!
زندگی پیہم مصافِ نیش و نوش | رنگ و نم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایّام الاماں
الاماں از صبح و از شام الاماں!

اے خدا اے نقشبندِ جان و تن | با تو ایں شوریدہ دارد یک سخن
فتنہ ہا بینم دریں دیرِ کہن | فتنہ ہا در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ تو آمد پدید　　یا خدائے دیگرا ورا آفرید!

ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز　　اہلِ دل را شیشۂ دل ریز ریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند　　"آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"

چشمِ تو بر لالہ رویانِ فرنگ　　آدم از افسونِ شاں بے آب و رنگ

از کہ گیرد ربط و ضبط ایں کائنات؟　　اے شہیدِ عشوۂ لات و منات!

مردِ حق آں بندۂ روشن نفس　　نائبِ تو در جہاں او بود و بس

او بہ بندِ نقرہ و فرزند و زن　　گر توانی سومناتِ او شکن

ایں مسلماں از پرستارانِ کیست؟　　در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!

سینہ اش بے سوز و جانش بے خروش　　او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نامحکم و جانش نژند　　در جہاں کالائے او ناارجمند

در مصافِ زندگانی بے ثبات   دارد اندر آستیں لات و منات

مرگ را چوں کافراں داند ہلاک   آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!

شعلہ از خاکِ او باز آفریں   آں طلب آں جستجو باز آفریں

باز جذبِ اندروں او را بدہ   آں جنونِ ذوفنوں او را بدہ

شرق را کن از وجودش استوار   صبحِ فردا از گریبانش برآر!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف
از شکوہش لرزہ افگن بہ قاف!

قندهار و زیارتِ خرقهٔ مبارک

قندهار آں کشورِ مینو سواد — اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد

رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا — آب ہا تابندہ چوں سیماب ہا

لالہ ہا در خلوتِ کہسار ہا — نار ہا یخ بستہ اندر نار ہا

کوئے آں شہر است ما را کوئے دوست! — ساربان بربند محمل سوئے دوست

می سرائیم دگر از یارانِ نجد

از نوائے ناقہ را آرم بوجد!

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لا بودم از بادۂ اِلاّ مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوہ و ایما مست!

وقت است کہ بکشائم میخانۂ رومی باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

ایں کارِ حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد
میرد بہ خیابانہا ایں لالۂ صحرا مست!
از حرفِ دلآویزش اسرارِ حرم پیدا
دی کافرکے دیدم در وادیٔ بطحا مست!
سینا است کہ فاران است؟ یا رب چہ مقام است ایں؟
ہر ذرّۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آں "برزخ لایبغیان" دیدمش در نکتۂ "لی خرقتان"

دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل

---

۰ "برزخ لایبغیان": تلمیح بآیۂ قرآن

۰ لی خرقتان الفقر والجہاد ۔ حدیث

عقل را او صاحبِ اسرار کرد
عشق را او تیغِ جوهر دار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است
ما همه یک مشتِ خاکیم او دل است

آشکارا دیدنش اسرائے ماست
در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست

آمد از پیراهنِ او بوئے او
داد ما را نعرهٔ الله هو

با دلِ من شوقِ بے پروا چه کرد!
بادهٔ پُر زور با مینا چه کرد!

رقصد اندر سینه از زورِ جنون
تا ز راهِ دیده می آید برون!

گفت من جبریلم و نورِ مبین
پیش ازیں او را ندیدم ایں چنیں!

شعرِ رومی خواند و خندید و گریست
یا رب ایں دیوانهٔ فرزانه کیست!

در حرم با من سخن رندانه گفت
از مے و مغ زاده و پیمانه گفت!

---

٥ اسرائے: تلمیح بآیۂ قرآنی

گفتمش این حرفِ بیباکانہ چیست
لب فرو بند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا
صاحبِ آہِ سحر کردم ترا

باز یاب این نکتہ را اے نکتہ رس
عشق مرداں ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و ہوش آزارِ دل است!
مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعرہ ہا زد تا فتاد اندر سجود
شعلۂ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرت احمد شاه بابا علیه الرحمة

موسّسِ ملّتِ افغانیه

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپهر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مهر

مثلِ فاتح° آں امیرِ صف شکن
سکّه زد هم بر اقلیمِ سخن

ملّتے را داد ذوقِ جستجو
قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دل و دستِ گهر ریزے که داشت
سلطنت ها برد و بے پروا گذاشت

نکته سنج و عارف و شمشیر زن
روحِ پاکش با من آمد در سخن

° فاتح: سلطان محمد فاتح قسطنطنیه

گفت می دانم مقامِ تو کجاست
نغمۂ تو خاکیاں را کیمیاست

خشت و سنگ از فیضِ تو دارائے دل
روشن از گفتارِ تو سینائے دل

پیشِ ما اے آشنائے کوئے دوست
یک نفس بنشیں کہ داری بوئے دوست

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت
و ندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردید ایں زمین و ایں سپہر
ماہ کور از کورۂ چشمہائے مہر

گرمیٔ ہنگامۂ می بایدش
تا نخستیں رنگ و بو باز آیدش

بندۂ مومن سرافیلی کند
بانگِ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق دادہ جانِ ناشکیب
تو ز سرِّ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے
باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب به پادشاهِ اسلام اعلیحضرت ظاهر شاه

اَیَّدَهُ اللّٰهُ بِنَصْرِهٖ

ای قبای پادشاهی بر تو راست
سایهٔ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار
سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو ای سرمایهٔ فتح و ظفر
تختِ احمد شاہ را شانی دگر

سینه ها بی مهرِ تو ویرانه به
از دل و از آرزو بیگانه به

آنچنان تیغی که داری در کمر
نیم شب از تابِ او گردد سحر

نیک می دانم که تیغِ نادر است
من چه گویم باطنِ او ظاهر است

حرفِ شوق آورده ام از من پذیر
از فقیری رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہیں تیز تر   گردِ ایں ملکِ خدادادے نگر
ایں کہ می بینیم از تقدیرِ کیست؟   چیست آں چیزے کہ می بایست و نیست؟
روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست   روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست
با تو گویم اے جوانِ سخت کوش   چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!
ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد   گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد
او جہانِ رنگ و بو را آبروست   دوش ازو امروز ازو فردا ازوست!
مردِ حق سرمایۂ روز و شب است   زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است
بندۂ صاحب نظر پیرِ امم   چشمِ او بینائے تقدیرِ امم
از نگاہش تیز تر شمشیر نیست   ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!
لرزد از اندیشۂ آں پختہ کار   حادثات اندر بطونِ روزگار

چون پدر اہلِ ہنر را دوست دار
بندۂ صاحب نظر را دوست دار

ہمچو آن خلد آشیان بیدار زی
سخت کوش و پُردم و کرّار زی

می شناسی معنیِ کرّار چیست؟
این مقامے از مقاماتِ علیؓ است

امّتان را در جہانِ بے ثبات
نیست ممکن جز بکرّاری حیات

سرگذشتِ آلِ عثمان را نگر
از فریبِ غربیان خونین جگر

تا ز کرّاری نصیبے داشتند
در جہانِ دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا میدان گذاشت؟
ہمتِ او بوئے کرّاری نداشت!

مشتِ خاکش آنچنان گردیدہ سرد
گرمیِ آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست
قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدۂ برنا و پیر
سرِّ کار از ہاشم و محمود گیر

ہم ازاں مردے[٥] کہ اندر کوہ و دشت — حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت

روزہا شب ہا تپیدن می‌تواں — عصرِ دیگر آفریدن می‌تواں

صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز — اندر آیاتش یکے خود را بسوز

باز افغاں را ازاں سوزے بدہ — عصرِ او را صبحِ نوروزے بدہ

ملتے گم گشتۂ کوہ و کمر — از جبینش دیدہ‌ام چیزے دگر

زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد — حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد

کار و بارش را نکو سنجیدہ‌ام — آنچہ پنہان است پیدا دیدہ‌ام

مردِ میداں زندہ از اللہ ہوست — زیرِ پائے او جہانِ چارسوست!

بندۂ کو دل بغیر اللہ نہ بست — می‌تواں سنگ از زجاجِ او شکست

---

٥ — والا حضرت شاہ ولی خان

او نگنجد در جہانِ چون و چند — تہمتِ ساحل بایں دریا مبند

چوں ز روئے خویش برگیرد حجاب
او حساب است او ثواب است و عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است — ایں دو قوت اعتبارِ ملت است

آں فتوحاتِ جہانِ ذوق و شوق — ایں فتوحاتِ جہانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال — مومناں را آں جمال است ایں جلال!

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست — اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است — ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد — علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرا نشیناں کاشتند — حاصلش افرنگیاں برداشتند

تا بہ بینی زشت و خوب کار چیست — اندرین نہ پردۂ اسرار چیست

ہر کہ از سرّ نبی گیرد نصیب — ہم بہ جبریل امین گردد قریب

اے کہ می نازی بہ قرآن عظیم — تا کجا در حجرہ می باشی مقیم

در جہان اسرار دین را فاش کن — نکتۂ شرع مبین را فاش کن

کس نہ گردد در جہان محتاج کس — نکتۂ شرع مبین این است و بس

مکتب و ملا سخن ہا ساختند — مومنان این نکتہ را نشناختند

زندہ قومے بود از تاویل مُرد — آتش او در ضمیر او فسُرد

صوفیان با صفا را دیدہ ام — شیخ مکتب را نکو سنجیدہ ام

عصر من پیغمبرے ہم آفرید — آنکہ در قرآن بغیر از خود ندید

ہر یکے دانائے قرآن و خبر — در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس
منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس

زیں کلیماں نیست امیدِ کشود
آستیں ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل ناید درست
از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک: کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ اے اٹک اے رودِ گنگ　　زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ

پیر مرداں از فراست بے نصیب　　نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر　　خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں　　جاوداں مرگ است نے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید از آسماں　　تخمِ او می بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور　　نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست　　دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو　　ہست در امروزِ او فردائے او

مردہ شو: غسل دینے والا

ہر کہ ایں جا دانہ کشت ایں جا درود — پیشِ حق آں بندہ را بُردن چہ سود

اُمّتے کز آرزو نیشے نخورد — نقشِ او را فطرت از گیتی سترد

اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است — سخت چوں سنگ ایں زجاج از ساحری است

درگذشت از حکم ایں سحرِ مبیں — کافری از کفر و دینداری ز دیں

ہندیاں با یک دگر آویختند — فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند

تا فرنگی قومے از مغرب زمیں — ثالث آمد در نزاعِ کفر و دیں

کس نداند جلوۂ آب از سراب

انقلاب! اے انقلاب! اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکرِ آب و گل — از حضورِ حق طلب یک زندہ دل

آشیانش گرچہ در آب و گل است — نُہ فلک سرگشتۂ ایں یک دل است

تا نہ پنداری کہ از خاک است او — از بلندی ہائے افلاک است او

ایں جہاں او را حریمِ کوئے دوست — از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست

ہر نفس با روزگار اندر ستیز — سنگِ رہ از ضربتِ او ریزہ ریز

آشنائے منبر و دار است او — آتشِ خود را نگہدار است او

آبجوئے و بحرہا دارد ببر — می دہد موجش ز طوفانے خبر

زندہ و پایندہ بے نانِ تنور — میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور

چوں چراغ اندر شبستانِ بدن — روشن از وے خلوت و ہم انجمن

ایں چنیں دل خودنگر، اللہ مست — جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جواں دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادۂ آزاد میر

سیاساتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر　　　حُرّیت می خواند او را بے بصر

گرمیٔ ہنگامۂ جمہور دید　　　پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت　　　کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں گشود　　　با کلیدش ہیچ در نتواں گشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند　　　آشیاں در خانۂ صیاد بند

ہر کہ سازد آشیاں در دشت و مرغ　　　او نباشد ایمن از شاہین و چرغ"

از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست　　　نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حرّیت خواہی بہ پیچاکش میفت　　　تشنہ میر و بر نمِ تاکش میفت

الحذر از گرمیِ گفتارِ او
الحذر از حرفِ پہلو دارِ او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر
بندۂ مجبور ازو مجبور تر

از شرابِ ساتگینش الحذر
از قمارِ بدنشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر
حفظِ خود کن حبِ افیونش مخور

پیشِ فرعوناں بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائیِ ایں کارواں
در امیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ
اندرونش بے نصیب از لاالٰہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید!
پردۂ ناموسِ ما را بر درید

پہلو دار: ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہوں۔ ساتگیں: پیالہ

دامنِ او را گرفتن ابلهی است ‏ سینهٔ او از دلِ روشن تهی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد ‏ صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست ‏ دل بہ غیر اللہ داد، از خود گسست

تا خودی در سینۂ ملت بمرد ‏ کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لا الٰہ اندر نہاد ‏ از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں ‏ آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لا الٰہ ‏ آنکہ از خونش بروید لا الٰہ

آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند ‏ در حرم صاحبدلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیرِ کہن ‏ تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن

جہدِ با توفیق و لذت در طلب ‏ کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس
سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت
از تو دردِ خویش نتوانم نہفت

تا غلامم در غلامی زادہ ام
ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام

چوں بنامِ مصطفےٰ خوانم درود
از خجالت آب می گردد وجود

عشق می گوید کہ "اے محکومِ غیر
سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمدؐ رنگ و بو
از درودِ خود میالا نامِ او"

از قیامِ بے حضورِ من مپرس
از سجودِ بے سرورِ من مپرس

جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس
قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردے آزادے چو آید در سجود
در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر
از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو
گرچہ باشد حافظِ قرآں، مجو

مومن است و پیشۂ او آذری است
دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات
ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت

ورنداری خونِ گرم اندر بدن
سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں
عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیثِ حضور رسالت مآبؐ کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با اُمّتِ عربیہ

اے درو دشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لاقیصر و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود
اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الا اللّٰہ کرا آموختند؟
ایں چراغ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزہ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیرابِ آں اُمّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لاقیصر وکسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف ھلک قیصر فلاقیصر بعدہٗ الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمتہٖ اخوانا۔

حرّیت پروردۂ آغوشِ اوست
یعنی امروزِ امم از دوشِ اوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد
او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست
ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیٔ ہنگامۂ بدر و حنین
حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

سطوتِ بانگِ صلوٰت اندر نبرد
قرأتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد

تیغِ ایوبی نگاہِ بایزید
گنجہائے ہر دو عالم را کلید

عقل و دل را مستی از یک جامِ مے
اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؔ و رےؔ

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایوبی: سلطان صلاح الدین ایوبی رحمۃ اللہ علیہ۔

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت، شرع و دیں، نظمِ امور
اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور

حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج
آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج

ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست
یک تجلی از تجلیاتِ اوست

ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز
باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

حمد بے حد مر رسولِ پاک ص را
آں کہ ایماں داد مشتِ خاک را (خواجہ عطار بہ تغیر لفظی)

حق ترا برّاں تر از شمشیر کرد
ساربان را راکبِ تقدیر کرد

بانگِ تکبیر و صلوات و حرب و ضرب
اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب

اے خوش آں مجذوبی و دل بردگی
آہ زیں دل گیری و افسردگی

کارِ خود را امتاں بربند پیش
تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

اُمّتے بودی اُمم گردیدۂ | بزمِ خود را خود زہم پاشیدۂ
ہر کہ از بندِ خودی وارُست، مُرد | ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد
آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد | روحِ پاک مصطفیٰؐ آمد بدرد!
اے ز افسونِ فرنگی بے خبر | فتنہ ہا در آستینِ او نگر
از فریبِ او اگر خواہی اماں | اشترانش را ز حوضِ خود بِراں
حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد | وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد
تا عرب در حلقۂ دامش فتاد | آسماں یک دم اماں اورا نداد
عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر | در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ
قوت از جمعیتِ دینِ مبیں | دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں
تا ضمیرش رازدانِ فطرت است | مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن: پراگندہ کرنا

ساده و طبعش عیارِ زشت و خوب   از طلوعش صد هزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوه و دمن   خیمه را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیاباں کرده تیز   ناقه را سر ده بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادهٔ ایامِ تست   مستیٔ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودهٔ   اوّلیں معمارِ او تو بودهٔ

تا به فرزندی گرفت او را فرنگ   شاهدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچه شیرین است و نوشین است او   کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! پخته تر کن خام را
بر عیارِ خود بزن ایّام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی ہنگامہ بر چید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟
باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد
زیر گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگے اندر پوستینِ برۂ
ہر زماں اندر کمینِ برۂ

مشکلاتِ حضرتِ انساں از وست
آدمیت را غمِ پنہاں از وست

در نگاہش آدمی آب و گل است
کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا

هرچه می بینی ز انوارِ حق است — حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است

هر که آیاتِ خدا بیند حُر است — اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر است

بندۂ مومن ازو بہروز تر — ہم بہ حالِ دیگراں دل سوز تر

علم چوں روشن کند آب و گلش — از خدا ترسندہ تر گردد دلش

علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست — آہ! در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت — چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت

علم ازو رسواست اندر شہر و دشت — جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت

دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش — در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف فَانظُرْ اِلَی الاِبِلِ کَیفَ خُلِقَت یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

بانساں اندر جہانِ خیر و شر — در نسازد مستیٔ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او — آہ از اندیشۂ لادینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند — ساحری نے، کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر — تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جاں را باز می دانی ز تن — سحرِ ایں تہذیبِ لادینی شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید — تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کشمکش — عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال — برہ را کرد است بر گرگاں حلال

نفیر آوردن: ہجوم کرنا۔

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد
از کفن دزداں، چہ امیدِ کشاد

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن
صیدِ تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کو می نہ گنجد در سخن
یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو
مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست
آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند
رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است
قوتِ ہر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں
قوتِ بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست / هم شراب و هم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم / شیوهٔ آدم گری آموختیم

هم هنر هم دیں ز خاکِ خاورست / رشکِ گردوں خاکِ پاکِ خاورست

وانمودیم آنچه بود اندر حجاب / آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسانِ ماست / شوکتِ هر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده ایم / خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود / زد نخستیں زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ / بر سرِ راہے نهادیم ایں چراغ

اے امینِ دولتِ تهذیب و دیں / آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ اُمم بکشا گره / نشهٔ افرنگ را از سر بنه

نقشے از جمعیتِ خاور فگن

وا ستاں خود را ز دستِ اہرمن

دانی از افرنگ و از کارِ فرنگ
تا کجا در قیدِ زُنّارِ فرنگ

زخم ازو نشتر ازو سوزن ازو
ما و جوئے خون و امیدِ رفو

خود بدانی پادشاہی قاہری است
قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختۂ دکّاں شریکِ تخت و تاج
از تجارت نفع و از شاہی خراج

آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است
بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست
از حریرش نرم تر کرپاسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر
در زمستاں پوستینِ او مخر

کشتنِ بے حرب و ضرب آئینِ اوست
مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مدہ
بیذقِ خود را بہ فرزینش مدہ

گوہرش تف دار و در لعلش رگ است
مشکِ ایں سوداگر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش
رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گرہ افگندۂ در کارِ خویش
از قماشِ او مکن دستارِ خویش

ہوشمندے از خمِ او مے نخورد
ہر کہ خورد اندریں میخانہ مُرد

وقتِ سودا خند خند و کم خروش
ما چو طفلانیم و او شکّر فروش

محرم از قلب و نگاہِ مشتری است
یا رب ایں سحر است یا سوداگری است

تاجرانِ رنگ و بو بردند سود
ما خریداراں ہمہ کور و کبود

آنچہ از خاکِ تو رُست اے مردِ حُر
آں فروش و آں بپوش و آں بخور

بیذق، فرزین: پیادہ، وزیر (اصطلاحاتِ شطرنج) تف دار: عیب دار

آں نکو بیناں کہ خود را دیدہ اند　　خود گلیمِ خویش را بافیدہ اند

اے زکارِ عصرِ حاضر بے خبر　　چربِ دستیہائے یورپ را نگر

قالی از ابریشمِ تو ساختند　　باز او را پیشِ تو انداختند

چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد　　رنگ و آبِ او ترا از جا برد

وائے آں دریا کہ موجش کم تپید

گوہرِ خود را زغواصاں خرید!

قالی : قالین　　چرب دستی : کاریگری

در حضورِ رسالت مآب

شبِ سوم اپریل ۱۹۳۶ء که در دار الاقبال بهوپال بودم سید احمد خان رحمة الله علیه را
در خواب دیدم فرمودند که از علالتِ خویش در حضورِ رسالت مآب عرض کن

ای تو ما بیچارگاں را ساز و برگ		وا رہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ

سوختی لات و مناتِ کہنه را		تازه کردی کائناتِ کہنه را

در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جاں		تو صلوٰتِ صبح، تو بانگِ اذاں

لذتِ سوز و سرور از لا اِلٰه		در شبِ اندیشه نور از لا اِلٰه

نے خدا ہا ساختیم از گاو و خر		نے حضورِ کاہناں افگنده سر

نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر		نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر

ایں ہمه از لطفِ بے پایانِ تست		فکرِ ما پروردهٔ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایۂ ذوق و سرور — قوم را دارد بہ فقر اندر غیور

اے مقام و منزلِ ہر راہرو — جذبِ تو اندر دلِ ہر راہرو

سازِ ما بے صوت گردید آنچناں — زخمہ بر رگہائے او آید گراں

در عجم گردیدم و ہم در عرب — مصطفیٰ نایاب و ارزاں بولہب

ایں مسلماں زادۂ روشن دماغ — ظلمت آبادِ ضمیرش بے چراغ

در جوانی نرم و نازک چوں حریر — آرزو در سینۂ او زود میر

ایں غلام ابنِ غلام ابنِ غلام — حُرّیت اندیشۂ او را حرام

مکتب از وے جذبۂ دیں در ربود — از وجودش ایں قدر دانم کہ بود

ایں ز خود بیگانہ ایں مستِ فرنگ — نانِ جو می خواہد از دستِ فرنگ

ناں خرید ایں فاقہ کش با جانِ پاک — داد ما را نالہ ہائے سوزناک

دانہ چین مانندِ مرغانِ سرا است
از فضائے نیلگون نا آشناست

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر
از مقامِ او نداد او را خبر

آتشِ افرنگیاں بگداختش
یعنی این دوزخ دگرگون ساختش

مومن و از رمزِ مرگ آگاہ نیست
در دلش لاغالب الا اللہ نیست!

تا دلِ او در میانِ سینہ مرد
می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک ناں نشترِ لا و نعم
منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می خرد لات و منات
مومن و اندیشۂ او سومنات

قم باذنی گوے و او را زندہ کن
در دلش اللہ ھو را زندہ کن

لاغالب الا اللہ : یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔

قم باذنی : یعنی اٹھ میرے حکم سے۔

ما ہمہ افسونیٔ تہذیبِ غرب — کشتۂ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست — وانما یک بندۂ اللہ مست

تا مسلماں باز بیند خویش را

از جہانے برگزیند خویش را

شہسوارا! یک نفس در کش عناں — حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب؟ — می نہ گردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشا اے دردمند — ایں بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات — از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی — کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوئے زار و زبون و ناتواں — کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو

من بامیدے رمیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا　　وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمۂ من در گلوئے من شکست　　شعلۂ از سینہ‌ام بیروں نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند　　لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالۂ کو می نگنجد در ضمیر　　تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بے کراں می بایدش

وسعتِ نُہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است　　گوشۂ چشم تو داروئے من است

در نسازد با دوا ہا جانِ زار　　تلخ و بویش بر مشامم ناگوار

کارِ ایں بیمارِ نتواں بردہ پیش — من چو طفلاں نالم از داروئے خویش

تلخیِ او را فنیم از شکر — خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر

چوں بصیری از تو می خواہم کشود — تا بمن باز آید آں روزے کہ بود

مہرِ تو بر عاصیاں افزوں تر است — در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز — باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نو بہار — پرتوِ خود را دریغ از من مدار

"خود بدانی قدرِ تن از جاں بود — قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود" (رومی)

تا ز غیر اللہ ندارم ہیچ امید — یا مرا شمشیر گرداں یا کلید

بصیریؒ: مشہور عربی قصیدۂ بُردہ کا مصنّف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآبؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیریؒ کا قصیدہ بارگاہِ نبویؐ میں مقبول ہوا اور مصنّف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

فکرِ من در فہمِ دیں چالاک و چُست
تخمِ کردارے ز خاکِ من نہ رُست

تیشہ ام را تیز تر گرداں کہ من
محنتے دارم فزوں از کوہکن

مومنم، از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است
چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دارمش پوشیدہ از چشمِ جہاں
کز سُمِ شبدیزِ تو دارد نشاں!

بندۂ را کو نخواہد ساز و برگ
زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب
بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر
دوستانش از غمِ او بے خبر

بندۂ اندر جہاں نالاں چوں نَے
تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

در بیاباں مثلِ چوبِ نیم سوز — کارواں بگذشت و من سوزم ہنوز!
اندریں دشت و درے پہناورے — بو کہ آید کاروانے دیگرے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن
نالۂ من وائے من! اے وائے من!

پاکستان ٹائمز پریس لاہور میں چھپوا کر
منیرہ بیگم صلاح الدین نے جاوید منزل، علامہ اقبال روڈ لاہور سے شائع کیا

ملنے کا پتہ
شیخ غلام علی اینڈ سنز، پبلشرز
لاہور ـــــ پشاور ـــــ حیدر آباد ـــــ کراچی

قیمت
غیر جلد ایک روپیہ ۵۰ پیسے
مجلّد دو روپے ۵۰ پیسے